

ANTE MILOŠEVIĆ, Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split; Split, 1991.) 63 str.

Temeljno pitanje kojim se bavi autor u svojoj knjizi jest odnos srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika - stećaka i vlaškog etnosa, a osnovna teza koju zastupa je ta da se oni mogu, odnosno moraju atribuirati vlaškom elementu. Ova teorija, koja u znanosti nije nova, a imala je zadnjih desetljeća i niz uglednih zastupnika, dobila je u djelu spomenutoga hrvatskog arheologa svoje najsustavnije izlaganje i brojne arheološke potkrjepe na temelju materijalnih iskopina.

Na početku svog djela autor nas upoznaje s utemeljiteljima ove teorije i prenosi njihove glavne teze o vrlo značajnom pitanju vlaških migracija. Upozorava na ono što mnogi ne znaju, a to je da stećaka ima ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u Dalmatinskoj zagori.

Već je ugledni arheolog, sarajevski akademik dr. Alojz Benac ustvrdio »da su na području toka Cetine sljemenjaci i visoki sanduci ograničeni na desnu obalu te rijeke, a Sirijsko polje je ostalo bez tih spomenika. U isto vrijeme u kasnom srednjem vijeku postoje groblja bez stećaka; ona odražavaju kontinuitet iz ranijeg vremena, jer su locirana uz rano-srednjovjekovne crkve.« Na temelju toga Ante Milošević izvodi zaključak da nekropole sa stećcima pripadaju novopridošlom stanovništvu, odnosno doseljenim Vlasima, što dokumentira nizom historiografskih podataka, naročito onih koji se odnose na vlast Neli-pića.

Ništa manje zanimljivi nisu ni navodi koje Ante Milošević pronalazi kod zadarskog profesora Nikole Jakšića: »Iz komparativnih analiza i postignutih rezultata autor nadalje utvrđuje šire zaključke o migracijama Vlaha u 15. stoljeću na prostoru od Cetine prema Imotskom i Kupresu i to slijedom povijesnih epizoda iznjedrenih na sukobima lokalnih dinarskih suvremenih velikaša Kosaca, Talovaca, Frankopana te Mletačke Republike i Turskog carstva. Prema ponuđenoj interpretaciji u naznačenom se povijesnom okviru pod zaštitom moćnika organizira vlaški vojnički sloj koji ratuje kao najamna vojska, te susljedno dinarski pejzaž oplemenjuje okupljenim skupinama monumentalnih nadgrobnih spomenika - mramorima ili stećcima.«

Dosadašnji su autori različito definirali stećke, a nisu svi ni sasvim precizno odredili prostor njihove rasprostranjenosti i vrijeme njihova nastanka. Ante Milošević u tom smislu tvrdi da su stećci kameni, monolitni, vodoravni ili uspravni nadgrobnici spomenici prizmatična oblika s ravnom ili dvostrešnom gornjom plohom, s postamentom ili bez njega. Karakteristični su za područje današnje Hercegovine, srednje Bosne, Podrinja i Dalmacije (osobito od Cetine na jugoistok), te manjim dijelom Crne Gore, Kosova i zapadne Srbije, Posavine i sjeverozapadne Bosne. Stećci u obliku sanduka i sljemenjaci ne pojavljuju se prije polovice, odnosno kraja 14. stoljeća, dok dva preostala osnovna oblika, uspravni stup i krstača, nisu stariji od polovice 15. stoljeća. Te druge kao jedine »uspravne oblike stećaka« stručna literatura dovodi u vezu s nišanima - uspravnim monolitnim kamenim spomenicima iznad muslimanskih (turskih) grobova. U našim se krajevima muslimanski uspravni nišani pojavljuju već potkraj 14. stoljeća u najprije od Turaka novoosvojenim makedonskim i srpskim područjima.

Različita tumačenja utvrđuju stećcima ili vjersku ili pak etničku pripadnost. Milosević navodi izdvojene pretpostavke o vjerskoj pripadnosti stećaka koje su postavili G. Wilke i Đ. Basier, zatim dominantnu teoriju o njihovoj pripadnosti koju donosi veća grupa autora koji već od polovice 19. stoljeća tim spomenicima utvrđuju prvenstveno bogumilski karakter. U ovu skupinu spadaju A. Solovjev, A. Benac, N. Miletić, Š. Bešlagić i drugi. Na kraju je izložena i pretpostavka novijeg datuma o etničkoj pripadnosti stećaka, pri čemu je primarna teorija o bliskoj povezanosti ove grupe kasnosrednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika s onovremenim vlaškim stanovništvom Hercegovine i Bosne. Glavni zastupnik ove teze je M. Wenzel. Prema Miloševićevoj ocjeni, D. Mandić i V. Skarić donose neuvjerljiva mišljenja o etničkoj pripadnosti stećaka. Mandić je, naime, pretpostavio da su nadgrobni kameni stećci rezultat poganskog obreda pokapanja nepokrštenih Hrvata Južne ili Crvene Hrvatske koji je nastao već u prvim desetljećima sedmog stoljeća, odnosno neposredno po doseljenu. Mandićevu teoriju o hrvatskom podrijetlu stećaka prihvaća i A. Škobalj.

Najzanimljivije su teorije o vlaškoj pripadnosti stećaka kojima Ante Milosević posvećuje posebnu pozornost. Prve takve pretpostavke u stručnoj literaturi donosi B. Hrabak, koji potporu svojim zaključcima u prvom redu nalazi u uzročnoj vezi između pisanih povijesnih izvora i njihova odnosa prema osobama spomenutima na rijetkim sačuvanim natpisima na stećcima. Razmišljanja o vlaškoj pripadnosti stećaka dobila su na značenju objavom studije M. Wenzel. Ova njemačka autorica obradila je šesnaest takvih nadgrobničkih spomenika s približno datiranim natpisima jer oni spominju povijesno poznate osobe. Istom metodom utvrđuje kronologiju razvoja stećaka s najstarijim datiranim primjerkom (ploča iz otprilike 1220. godine). Pojavu visokih monumentalnih stećaka pretpostavlja oko 1360. godine, a stecke s likovnim prikazima oko 1435., odnosno 1477. godine. Po istoj autorici, cjelokupna produkcija stećaka prestaje oko 1505. godine, kada Vlasi prelaskom na islam gube svoju plemensku organizaciju i značajke etničke zasebnosti. Za stećke ukrašene likovnim prikazima lova, kola i viteških turnira, te prikazima jelena, konja i ljudskih figura s uzdignutim rukama dekorativno uokvirenih arkadama i klasičnim motivom vinove loze, pretpostavlja da pripadaju tipičnim vlaškim područjima, a to su središnja Bosna i južna Hercegovina. Takve pretpostavke M. Wenzel o vlaškoj pripadnosti ponajprije ukrašenih stećaka uglavnom nisu prihvaćene. Kao osnovne zamjerke predbacuje joj se nedovoljno poznavanje etničkih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, relativno malen broj analiziranih stećaka i pri tome ograničenost na usko područje njihova rasprostiranja, te činjenica da na Balkanu ima i »vlaških područja« bez stećaka. Na »vlašku teoriju« o pripadnosti stećaka prethodno su svoje negativne primjedbe iznijeli D. Mandić i A. Škobalj. Nove značajne potvrde vlaške pripadnosti većine stećaka pružaju nedavno provedena antropološka proučavanja skeletnih ostataka u grobovima pod samim stećcima, pri čemu je utvrđeno da najveći dio ove populacije upućuje na čisti dinarski antropološki tip, što bi značilo da su pokojnici pod stećcima većinom autohtonog (antropološki neslavenskog), tj. pretežito vlaškog porijekla.

Ključno pitanje odnosi se na etnicitet Vlaha, koji su neki pisci nastojali osporiti. Autor ističe da je zasebna etnička pripadnost Vlaha naspram ostalog stanovništva srednjovjekovnog Balkana nerijetko u povijesnim izvorima vrlo dobro potvrđena, a u nekoliko pisanih povijesnih dokumenata takva njihova etnička zasebnost posebno je naglašena upravo na području Cetinske krajine. U tom smislu treba istaknuti najprije darovnicu hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika (1342.-1382.), kojom se 1345. godine razbaštinjenom kninskom vojvodi Ivanu II. Nelipiću (1344.-1379.), uz ostale posjede daruje i «... *Castrum nostrum ... simulcum vinueris ipsorum tenutis villis, possessionibus et eorum incolis seu populis Croatis et Olachis...*».

Dobra potvrda etničkoj zasebnosti Vlaha u Cetini su i navodi iz tzv. Zakona za Cetinke Vlahe, što gaje godine 1436. na Klisu potvrdio hrvatski ban Ivan Frankopan (1432.-1436.) kao baštinik Nelipićevih posjeda u Dalmaciji. Taj »zakon« jasno razlikuje dvije so-

cijalne grupe cetinskih Vlaha, pri čemu se navodi: »... Ki Vlah ima selo, da služi s uncom, a ki nima sela, taj na konji ščitom i mačem, ali strilami i s mačem...«. Razlikuju se, dakle, cetinski Vlasi koji imaju naselja i plaćaju porez, te oni koji su nomadi i obvezni su služiti u vojsci (konjici). Isti »vlaški zakon« ukazuje i na etničku zasebnost cetinskih Vlaha naspram ostalog stanovništva kasnosrednjovjekovne Cetine. Pri tome se navodi: »... I da ni nad njimi nijedan Hrvat in vojvoda, ner jedan izmeju njih da je vojvoda nad njimi, ki njima zapovida, s našim se knezom dogovaraje. I da im je pitanje poda Vsinjem, a na njih pitanje da ne sida nijedan Hrvat in, ner njih knezi i suci njih... I da ne more otdati najamnik ni lovaš na gospodara, i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina... I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednog bravara...« Milošević upozorava da ove zakonske odredbe, jasno razlikuju tri etničke skupine tadašnje Cetinske krajine: Hrvate, Vlahe i Srbe, podsjećajući na teze S. Dragomira.

Groblja u Cetinskoj krajini nemaju ranijih ukopa, a ni potvrda kasnijega kontinuiteta. U vremenskoj i prostornoj izolaciji groblja sa stećcima Milošević u prvom redu vidi imigraciju novih stanovnika pri čemu se oslanja na djela V. Klaića. Poznato je, naime, da su se Nelipići oslanjali na svesrdnu potporu cetinskih Vlaha kojima obilno nadoknađuju usluge tako da im daruju posjede, daju različite povlastice i ozakonjuju njihovo običajno pravo. Takva politika Nelipića prema Vlasima svakako je bila dobrim razlogom njihove intenzivne imigracije u Cetinsku krajinu, pa zato Ante Milošević pretpostavlja da upravo u tim povijesnim činjenicama treba vidjeti i objasniti pojavu groblja sa stećcima u ovom dijelu Dalmacije. Nova populacija iz Hercegovine, Rame i zapadne Bosne potkraj 17. i u početku 18. stoljeća, prema našem autoru, ponovno naseljava ove krajeve s istim razlozima kao i Vlasi u 14. i 15. stoljeću, ali je sada u ulozi Nelipića Mletačka Republika. Ovdje je zanimljivo da ovo novo stanovništvo odabire sasvim nove položaje za mjesto ukopa svojih pokojnika, također gotovo uvijek bez ikakva prethodnoga kontinuiteta, a s obzirom na to da od toga vremena nije bilo novih velikih pomicanja stanovništva, služi se njima do danas.

Autor ističe da je osnovna karakteristika cetinskih stećaka njihova ukrašenosć i zaključuje da je jednostavnim ornamentima ukrašeno samo 8 posto svih cetinskih stećaka. Nadalje nas upozorava na zanimljive pločaste stećke iz Bitelića koji su ukrašeni identičnim geometrijskim ornamentom. Drugdje u Dalmaciji nisu pronađeni stećci s takvim ornamentima, a takva ornamentalna ukrasa nema ni na grobljima s istovjetnim spomenicima u susjednoj Hercegovini i Bosni. Međutim, po karakteru ornamenta i tretiranju površine, stećci iz Bitelića su vrlo bliski nekolicini spomenika s područja današnje Crne Gore, posebno onima kod Petrove crkve u Nikšiću. Spominjanje Crne Gore u kontekstu Vlaha ima izuzetno značenje znamo li da su i tamo bile snažne vlaške grupacije koje su krenule u naseljavanje Bosne, Hercegovine i Hrvatske.

Raspravljajući o pitanju jesu li Vlasi bili financijski sposobni naručivati izradu skupih stećaka, autor pronalazi zanimljivi podatak daje cetinski Vlah Ostoja Bogović godine 1377. podmirio troškove pokopa Vlaha Priboja Papalića od 40 libara. Tada je ukop u Splitu koštao 4-8 libara, a za 40 libara mogla se čak kupiti obiteljska grobnica u crkvi šibenskih franjevaca.

Iako se Miloševićovo djelo bavi na prvi pogled čisto arheološkom problematikom, ono je za povjesničare važno barem zbog slijedećih razloga. Autor na jednome mjestu sintetizira sve dosadašnje teorije o stećcima, čime daje značajan doprinos utvrđivanju etniciteta Vlaha. Budući da je pojam »Vlah« često u povijesnim izvorima označavao društveni položaj, a s time u svezi i nosioca određenih političkih i vjerskih prava te gospodarskog položaja, neki su autori pokušali osporiti da su Vlasi zasebna etnička skupina, odnosno narod. Ovakvim tezama, neovisno o njihovoj trenutačnoj dnevno-političkoj konjunkturi i

motivaciji, išla je u prilog i činjenica da se vlaški jezik na području zapadnog Balkana prestao govoriti još prije 16. stoljeća, otkada datiraju prve migracije balkanskih Vlaha u sjeverozapadnu Hrvatsku.

Andrej Cebotarev

PRILOG:

Literatura o stećcima:

- S. Bešlić, *Stećci - kataloško-topografski pregled* (Sarajevo, 1971.).
- S. Bešlić, *Stećci - kultura i umjetnost* (Sarajevo, 1982.).
- M. Wenzel, »Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why«, *Südostforschungen XXI* (1962.) 102-143.
- D. Mandić, »Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima«, *Hrvatska revija XVI* (Pariz 1968.) 237-246.
- D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967.) 85-96.
- V. Skarić, »Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova«, *GZMXL* (1928.) 141-144.
- B. Hrabak, »Prilog datovanju hercegovačkih stećaka«, *GZM Nova serija VIII* (1953.) 325-328.
- B. Hrabak, »O hercegovačkim vlaškim katunima...«, *GZM Nova serija Etnografija* (1956.) 29-39.
- A. Škobalj, *Obredne gomile* (Sv. Križna Ciovu, 1970.) 235-244
- »O antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka BiH u Sarajevu XXIII*. (1985.) 55-70.
- S. Kulišić, »Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka BiH u Sarajevu V*. (1967.) 233-241.
- Š. Kulišić, »O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starinama«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka BiH u Sarajevu V*. (1967.) 191-212.
- N. Vukčević, »Etimologija pojma 'Vlah' i njegova razna značenja. Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji«, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi* 7, 1981., 315-342.
- N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526*. (Zagreb, 1972.) 279-281.
- N. Klaić, »Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini«, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka 8* (Hrvatsko arheološko društvo; Zagreb, 1984.) 265-271.
- S. Dragomir, *Vlahii si Morlacii, Studiu din istoria romänismului balcanic* (Cluj, 1924.).

MILAN KRUIHEK, Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 1, Institut za suvremenu povijest; Zagreb, 1995.) 400 str.

Institut za suvremenu povijest pokrenuo je u svrhu novog valoriziranja i prezentiranja povijesti, »biblioteku Hrvatska povjesnica«. Zadaća te biblioteke također je pojačanje znanstveno-istraživačkog rada u svim područjima povijesne znanosti. Poznato je da su mnoga područja povijesne znanosti bila namjerno zanemarivana ili prešućivana. Pokretanja ove biblioteke smatram važnim korakom u ispravljanju takvih pogrešaka. Prva knjiga u »biblioteci Hrvatska povjesnica« je jedan takav znanstveni rad kojim se istraživači povijesne znanosti nisu tako često bavili, a to je tema o povijesti utvrda ili kaštelologija. Autor Milan Kruhek u knjizi *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća* vodi nas kroz 16. stoljeće u kojem Hrvati od laskavog naslova »predzida i štita kršćanstva« moraju prihvatiti teret da su samo »ostaci ostataka nekad slavnog kraljevstva«. U stogodišnjem ratu s Turcima iz Bosne i drugih dijelova Otomanskog Carstva važnu ulogu, a na koncu i presudnu za zaustavljanje turske najeзде odigrale su i stare plemićke utvrde i tvrđi plemićki gradovi, te novoizgrađene renesansne tvrđave. Cijeli taj period Hrvati su morali prihvatiti i novi način ratovanja s pojavom vatrenog oružja, ali i mijenjati taktiku ratovanja, što je zbog nedostatka ljudstva i ratne opreme značilo prijeći iz navalnog u obrambeni rat. Upravo u obrambenom ratu pokazuje se važnost dobro izgrađenih i opremljenih utvrda, utvrda koje su prihvatile nove renesansne spoznaje balistike, geometrije i graditeljstva. Knjiga Milana Kruheka podijeljena je u tri veće cjeline kojimaje pridodan uvod, zaključak i kazalo pojmova. Autor u uvodu (str. 11-45) daje osnovne obavijesti stoje to utvrđno graditeljstvo, te razvrstava osnovne tipove toga graditeljstva. O definiciji utvrde M. Kruhek kaže: »Sto je utvrda? U našem poimanju utvrda je trebala omogućiti čvrstu, sigurnu, trajnu ili privremenu obranu branjenog prostora bilo od kakva neprijateljskog napada« (str. 13). Milan Kruhek pri kraju uvoda daje rezultate i istraživače koji su se bavili ovom temom.

Prvi dio (str. 45-97) M. Kruhek naslovljava: »Turska osvajajnja i obrana hrvatskih zemalja od Krbavskog poraza do poraza kod Gorjana 1493.-1537. godine«. U ovom poglavlju autor opisuje događaje iz zadnjeg desetljeća 15. stoljeća, te nas uvodi u zbivanja prve polovice 16. stoljeća. Glavni događaj koji će najaviti stoljetnu borbu Hrvata za očuvanja svoje domovine svakako je Krbavska bitka od 9. rujna 1493. godine, a taj teški poraz našem plemstvu pokazao je da još nisu dorasli dobroj i snažnoj ratnoj organizaciji Otomanskog Carstva. Odmah nakon tog poraza sabor plemstva u Bihaću 1494. godine šalje pisma papi Aleksandru VI. i njemačkom caru Maksimilijanu u svrhu pomoći Hrvatskom Kraljevstvu, te u pismu prvi put spominju daje Hrvatska »KULA I PREDZIĐE KRŠĆANSTVA«. M. Kruhek uvida tu činjenicu, te o tome kaže: »Želimo posebno naglasiti tu istinu i simboliku upućenu Europi mnogo prije nego će je kršćanski vladari Europe doista shvatiti i priznati Hrvatskoj, vratiti joj tu istinu kao priznanje i časnu titulu. Nije dakle ni papa ni ikoji vladar kršćanske Europe dodijelio Hrvatskoj naslov 'PREDZIĐA KRŠĆANSTVA', već je tu istinu i pohvalu Hrvatskoj izreklo hrvatsko plemstvo i iznijelo je kao istinu i zahtjev pred Europu: pružite pomoć Hrvatskoj, jer Hrvatska braneći sebe brani i vas od istog neprijatelja« (str. 49-50). U sljedećim potpoglavljima autor opisuje ustroj i način ratovanja turske vojske, te pratećih četa iz turskih sandždaka i vlaških martologa. U to doba cijela Otomanska Carevina mogla je podići u rat i do 250.000 vojnika. Još jedan važan problem je slaba vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva iz loze Jagelović, nesloga plemstva na ugarskom dvoru. To je dodatno otežavalo obranu, a posebno u Slavoniji, čije se plemstvo također odupire zajedničkoj obrani s krajevima južno od Save, te koncepcija obrane svakoga feudalnog vlas-

telinstva posebno. Upravo to nesnalaženje i nedoraslost turskoj najezdi dovodi do pada važnih utvrda u velikom dijelu Slavonije i Hrvatske za velikog pohoda sultana Sulejmana, ali i do konačnog sloma na Mohačkom polju 1526. godine. Autor navodi mjesta na slavonskoj i hrvatskoj granici koja u to vrijeme pada u turske ruke, npr. Beograd, Zemun, Mitrovica, Karlovci, Osijek, Knin, Skradin itd. Dolaskom nove loze vladara iz dinastije Habsburg u Hrvatskoj se, umjesto sređivanja stanja, događa građanski rat između pristaša Ferdinanda i Zapolje, što uvodi još veću nesigurnost, ali i omogućava u tom periodu nove gubitke teritorija. Hrvatsko plemstvo, umjesto da se ujedini u obrani granice, te da se posveti popravku i ojačanju utvrda, vodi pespoštednu borbu i razara prijeko potrebne obrambene utvrde. Sve to dovodi do posljednjeg loše izvedenog i planiranoga Katzianerova navalnog rata u Slavoniji, čijim će porazom u Gorjanima početi dugotrajna obrana i stvaranje novog obrambenog utvrđenog sustava.

Drugi dio M. Kruhek naslovljava: »Početak izgradnje hrvatskih obrambenih granica 1538.-1578.« (str. 97-270). U ovom poglavlju autor nam donosi podatke o izgradnji obrambene granice u Slavoniji, Pounju i Hrvatskoj. Za stvaranje tog obrambenog sustava posebno su zaslužni u Slavoniji Ivan Ungnad, a u Hrvatskoj i Pounju Ivan Lenković i Hrvatski sabor, te zagrebački biskup i Kaptol. Za granicu u Pounju bili su zaduženi hrvatski plemići, a napose knezovi Zrinski, koji su tamo imali i najviše posjeda. Turci će sve do 1522. godine osvajati nove teritorije u Slavoniji, kada će definitivno biti zaustavljeni na obrambenoj crti neotom početih novih renesansnih utvrda od Đurđevca, Koprivnice, Križevaca, Ivanića i Varaždina. Zagrebački Kaptol također gradi u to vrijeme važnu utvrdu na Savi - Sisak, dok se od Save do mora u okviru Bihačke i Senjske kapetanije ojačavaju stare feudalne tvrđave koje posebno sve više prelaze pod izravnu kraljevu vlast radi nemogućnosti njihovih gospodara da ih sami uzdržavaju. To je također i vrijeme kada gornjoaustrijske zemlje Štajerska i Koruška sve više sudjeluju u obrani Hrvatskoga kraljevstva. Iz ovog perioda zanimljiva su izvješća o stanju renesansnih utvrda Varaždina, Križevaca, Koprivnice i Ivanića, te o starom kaštelu Đurđevcu, što ih Ivan Ungnad šalje kralju Ferdinandu. Također i Ivan Lenković obilazi granicu od Save do mora, detaljno nabraja i opisuje utvrde u Senju, Brinju, Brlogu, Otočcu, Bihaću, Ripaču, Izačiću, Zrinu, Gvozdanskom, Topuskom, Hrastovici, Sisku itd. On u svojem izvješću najavljuje povlačenje iz nekih utvrda u Pounju, većinom u vlasništvu Zrinskih, koje su u lošem stanju zbog teških oštećenja, ali i zbog nedostataka ljudi i teškog topničkog naoružanja u svim utvrđama, ali vidljiva je već i koncepcija po kojoj se nova obrana povlači na rijeku Kupu i na njene pritoke. Također se Ivan Lenković posebno brine za dva najvažnija grada tadašnje obrane - Senj i Bihać. Senj daje utvrditi, a na brdu Nehaj iznad grada daje sagraditi čvrstu četverostranu kulu za pojačanje obrane. Za Bihać, koji je u teškom stanju, traži pomoć u rekonstrukciji kula i bedema, te pojačanje gradskih predstraža u Izačiću, Ripaču i Sokolcu. Sam kralj šalje na granicu i svoja povjerenstva koja potvrđuju stanje ranijih izvješća Ungnada i Lenkovića, ali se ne slažu s napuštanjem obrambenih utvrda na Uni Zrina i Gvozdanskog, kako to predlaže Lenković. U Slavoniji je najveći problem utvrda Đurđevac, koja je na lošem i nezdavom terenu, pa povjerenstvo preporuča preseljenje utvrde na teren kod prodavića, ali zbog velikih troškova obrane tu odluku ostavlja za bolja vremena. Povjerenstvo je za osnivanje nove kapetanije u Pounju, a toje Zrinjska kapetanija. Godine 1576.-1577. dovršen je sustav formiranja kapetanija kao teritorijalno-obrambenih jedinica, pa su tako već postojećim starim kapetanijama Bihačkoj i Senjskoj pridodane Ogulinska i Hrastovička na teritoriju od Save do mora, a na teritoriju od Drave do Save nastale su Križevačka, Ivanička i Koprivnička. Tu su i logističke kapetanije Varaždinska i Zagrebačka. Potkraj ovog razdoblja dolazi do novih provala Turaka iz Bosanskog sandžaka pod zapovjedništvom Ferhat-paše, te on zauzima veće područje između Une i Kupe, a posebno je bio težak gubitak pojedinih područja u Pounju i Bihačkoj kapetaniji. Sada obrambena uloga kaptolskoga kaštela u Sisku sve više dobiva na važnosti, zajedno s novoformiranom obranom na Kupi.

Treći dio M. Kruhek naslovljava: »Utvrde i obrambeni sustav Hrvatske i Slavonske krajine od Sabora u Brucku na Muri do kraja 16. stoljeća«. Ovdje treba istaknuti dva događaja koja su imala važnu ulogu u zadnjim desetljećima 16. stoljeća, a to su Bečko savjetovanje iz 1577. i Sabor u Brucku na Muri iz 1578. godine. Na savjetovanju u Beču okupili su se predstavnici gornjoaustrijskih zemalja Štajerske, Koruške i Kranjske, kao i predstavnici Njemačkoga Carstva radi dogovora o stanju na hrvatskoj i slavonskoj granici. Zaključci savjetovanja bili su pojačanje obrane granica, uključenje ostalih zemalja Njemačkog Carstva u obranu, i da bi one također davale 14.000 forinti za obranu od Turaka. Vrlo značajna odluka bila je da će obranu od kralja Rudolfa II. preuzeti nadvojvoda Karlo, što sam kralj potvrđuje 12. rujna 1577. godine, a u toj odluci stoji da bi se i hrvatski ban trebao staviti pod nadvojvodino zapovjedništvo, te se tako i formalno stvara jedinstvena zapovjednička struktura, što je početak stvaranja Krajine kao vojne institucije. Drugi važan događaj je Sabor u Brucku na Muri 1578. godine, koji vodi nadvojvoda Karlo s predstavnicima Kranjske, Koruške, Štajerske i Gorice. Milan Kruhek za taj Sabor i njegove posljedice kaže: »Glavne probleme koje je trebao rješavati taj Sabor iznijeli su u svojim zaključcima sudionici spomenute Bečke konferencije. Sve je moguće svesti na tri velika pitanja: 1. kako da se dalje vodi protuturska obrana hrvatskih granica da bude toliko čvrsta i sigurna da onemogućí svako daljnje napredovanje turskog osvajačkog oružja; 2. kako pokrivati sve veće ratne troškove takve obrane; kako dovršiti gradnju sustava graničnih utvrda i tvrđava, tako da budu čvrsti i neosvojiv oslonac te obrane. (...) Za Hrvatski sabor i hrvatskog bana to je značilo da će se ubuduće glavna pitanja protuturske obrane rješavati u Grazu, a ne u Zagrebu. Inicijativu i donošenje najvažnijih odluka ubuduće će donositi austrijski nadvojvoda i njegov Dvorski ratni savjet u Grazu, a ne više samo hrvatski sabor ili ban. Prvi korak otuđivanja vojne vlasti hrvatskog bana i veliki korak prema centralizaciji odlučivanja u vojnim i ratnim stvarima bio je učinjen. Izveden je iz stvarne nemoći Hrvatske, svedene na 'ostatke ostataka' nekadašnjeg kraljevstva, da se sama brine za svoju obranu« (str. 278). Od bitnih zaključaka Sabora u Brucku na Muri možemo izdvojiti osnivanje Dvorskog ratnog savjeta na čelu s nadvojvodom Karlom i Franzom von Poppendorffom i još šest stalnih članova. U sklopu tog savjeta su: 1. ured ratnog savjeta; 2. nadzorništvo ratne opreme; 3. građevinsko povjerenstvo i 4. nadzorništvo granične prehrane. Od ostalih odluka možemo spomenuti popratak i podizanje utvrda, odluku o pasivnoj obrani, te odluku o podizanju novoga grada na sutoku Korane i Kupe pod starim gradom Dubovcem, povećanje broja vojnika i njihovu bolju opskrbu na granici, a za sve su to izdvojena sredstva u visini od 240.000 forinti. Pripremni radovi za novu renesansnu utvrdu pod Dubovcem u posjedu obitelji Zrinski počeli su već 1578. godine. Utvrda je građena u obliku šesterokutne zvijezde s jakim bastionima i već u planovima bila je zamišljena kao vojni grad u kojem će se smjestiti i civilno stanovništvo u svrhu pomoći obrambenoj posadi. Grad-utvrda dobio je ime Karlovac po nadvojvodi Karlu, a prvi zapovjednik bio je Weikhard Auersperg. Grad Karlovac vrlo je brzo napučen, te mu kralj Rudolf II. dodjeljuje 24. travnja 1581. povlastice vojnog municipija. Prvi graditelj Karlovca bio je Martin Gambon. Tih desetljeća intenzivno se popravljaju utvrde na Kupi Letovanić, Brest, Rečica. Sudbonosni događaj s kraja 16. stoljeća dogodit će se na kupskoj obrambenoj granici navalnim ratom Turaka iz Bosanskog sandžaka pod vodstvom Hasan-paše Predojevića 1591.-1593. godine. Ključ obrane granice nije nova renesansna utvrda u Karlovcu, već stari, ali čvrsti kaptolski kaštel u Sisku, koji je sagrađen u tlocrtnom obliku trokuta s tri čvrste kružne kule. Prvi napad Hasan-paša izvodi već 1591. godine, ali mu taj pokušaj propada zbog nedostatka opsadne artiljerije i on se povlači u Bosnu. Već naredne godine sprema se za nove napade, te u tu svrhu nedaleko od Siska gradi na utoku Petrinjčice u Kupu svoju ratnu utvrdu - svoj novi logor iz kojeg će voditi nove napade. Iste godine, 1592., paši se predaje Bihać, jer su pale njegove predstraže Izačić i Ripač, te je kapetan Bihaća Josip Lamberg poslije šestodnevne obrane 19. lipnja 1592. godine pod pritiskom naroda bio prisiljen predati grad Turcima. Padom Bihaća i obližnjih

utvrda, obrana s Une definitivno seli na kupsku granicu, gdje su najvažnije utvrde Sisak i tvrđava Karlovac. Odlučna bitka za Sisak dogodila se 22. lipnja 1593. godine, kada branitelji, koje je sa svojim četama opsjedao hasan-paša, dolazi u pomoć kršćanska vojska na čelu s banom Tomom Erdodvjem i pratećim štajerskim četama. Pobjedom pod zidinama Siska, te pogibijom Hasan-paše Predojevića zaustavljena su turska osvajanja na našim granicama, već 1594. godine počinje protuturski rat, a Sabor proglašava i općenarodni ustanak, te je u tom ratu uz dosta sreće zauzeta i važna utvrda Petrinja. Glede Petrinje doći će do spora između Sabora i nadvojvodinih predstavnika oko ingerencije na tom strateški važnom utvrdom. Godine 1597. Petrinja je bila uključena u Slavonsku krajinu i počeli su radovi na njenom utvrđivanju također kao renesansne tvrđave - grada u obliku petokrake zvijezde s čvrstim bastionima, odlukom Sabora Kraljevstva 1598. za kapetana Hrvatskoga Kraljevstva izabran je Pavao Gregorijanec. Počinje formiranje Banske krajine, a za njeno sjedište izabran je kaštel Sredičko. Taj čin označava završetak dugotrajnog formiranja obrambene granice od Drave do mora. Granica je sada neprobojan zid jakih utvrda od Đurđevca, Koprivnice, Križevaca, Ivanića, Siska, Petrinje, Ogulina, Senja i drugih koja će efikasno odbijati sve napade.

Kako sam M. Kruhek kaže u zaključku: »Ovo djelo tek dotiče sve te sadržaje povijesnog graditeljstva na prostoru nekadašnjih hrvatskih protuturskih obrambenih granica. Mi promatramo u prvom redu njihovu geostratešku obrambenu vrijednost, način na koji su ti graditeljski objekti bili uključeni u zadaću stoljetne protuturske obrane i kako su joj u svom trajanju i obnavljanju služili, osobito u kriznim povijesnim trenucima« (str. 376). Na kraju bih dodao da je knjiga opremljena dobrim slikovnim materijalom. U njoj su podastrte i karte područja pojedinih kapetanija s ucrtanim važnijim utvrđama, te velik broj starih grafika, crteža i planova pojedinih obrambenih utvrda Hrvatskoga Kraljevstva. Knjiga je pisana pristupačnim jezikom i može je čitati šira publika, iako će, vjerujem, potaknuti i daljnja istraživanja. Zbog velike količine podataka o ovoj temi što ih je Milan Kruhek u svom djelu naveo, nisam ih bio u mogućnosti iznijeti, već sam pokušao dati opći pregled glavnih ličnosti i događaja. Zato molim štovane čitatelje da ne uzimaju pisca ovih redaka previše kritički, jer ovaj članak ima svrhu da vas potakne i zainteresira za ovu knjigu, a ja se nadam da sam vam u tome pomogao.

Krešimir Bušić

TOMO VUKŠIĆ, Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.) (Acta et studia 1, Teološki institut Mostar; Mostar, 1994.) 373 str.

Prvo izdanje ovoga povijesno-teološkog prikaza tiskano je na talijanskom jeziku 1991. u Rimu u izdanju Papinskoga hrvatskog zavoda svetoga Jeronima. Prevođenje ove doktorske radnje na hrvatski jezik od samoga autora, dr. Tome Vukšića, profesora na Vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi, predstavlja za hrvatsku kulturnu i inu javnost dobrodošlu novinu u nedostatku povijesnih prikaza koji govore kako o suodnosu društvenih i vjerskih zajednica, tako i o odnosima unutar samih vjerskih zajednica, te o njihovom suodnosu.

Vremensko razdoblje koje istražuje ovaj prikaz jest prvo 25-godišnje razdoblje austro-ugarske uprave na bosansko-hercegovačkom području. Tema autorova zanimanja jesu međusobni odnosi hrvatskoga katoličanstva i srpskog pravoslavlja, odnosno na neizravan način odnosi Hrvata i Srba u BiH, te nije stoga proučavao treću vjersku sastojnicu prostora BiH - islam. Kraj 19. i početak 20. st. ključno je razdoblje u tim odnosima, a BiH prostor na kojemu su se oni najbolje ogledali u svojoj crkvenoj, političkoj, društvenoj i nacionalnoj različnosti. To je ujedno i razdoblje pontifikata pape Lava XIII., koji se nastojao prikazati prijateljem (Južnih) Slavena - ne bez utjecaja katoličanstva iz hrvatskih zemalja na to - i koji je težio crkvenom zbližavanju, jer jedinstvo je Crkve jedno od njezine četiri temeljne oznake.

Knjiga je podijeljena na dva tematska dijela, od kojih svaki sadržava po tri poglavlja.

Prvi dio opisa katoličko-pravoslavne problematike međuvjerskih odnosa u BiH jest povijesni. Na 204 stranice obrađena je povijesna osnova, pozadina katoličko-pravoslavnih odnosa.

U prvom poglavlju »Crkveno i društveno stanje na Balkanu u drugoj polovici XIX. stoljeća« dan je kraatak prikaz crkvenoga, političkoga i nacionalnog stanja u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i BiH prije i poslije Berlinskoga kongresa 1878. Glede stanja u Srbiji autor navodi kakav je položaj pravoslavlja kao državne vjere, te kako Katolička crkva nikada u razdoblju kneževine i kraljevine Srbije nije bila potpuno slobodna. Glede stanja u Crnoj Gori, govori o ozakonjenju sloboda kršćanskih svjetonazora, te o konkordatu između Crne Gore i Svete Stolice sklopljenom 1886. Problematika vjernika Barske nadbiskupije, katolika Crnogoraca i Srba, nije u dovoljnoj mjeri autoru poznata. Glede stanja u Hrvatskoj ustvrđuje dva kršćanska vjeronazora između suprotnih - hrvatskih i srpskih - političkih i nacionalnih težnji. Govoreći o BiH donosi podatke o: tragičnom preživljavanju i življenju katolika do 1878.; napredovanju pravoslavaca za turske okupacije; buđenju hrvatskoga i srpskoga nacionalnoga osjećaja, te političkoj borbi Hrvata i Srba u BiH. I u ovom potpoglavlju provlače se neke nedorečenosti. Primjerice, autorova tvrdnja o preko 6/7 katolika u prvoj polovici 15. st. na području današnje BiH (ostavljajući po strani neznatstvo »širenje« prostora BiH iz 15. na 20. st.); ili nedovoljna naglašenost mađarskih i austrijskih prisizanja, a koja su pridonosila razjedinjavanju BiH.

U drugom poglavlju »Preustrojavanje katolicizma i pravoslavlja u BiH« govori se o preustroju Pravoslavne crkve, za koju je prvih četvrt stoljeća austro-ugarske uprave značilo vrijeme obnove. U ovom razdoblju ponovo počinju upravljati episkopi srpske narodnosti, Pravoslavna crkva dobiva državnu novčanu pomoć koja je 1/4 veća nego iznos doznačen Katoličkoj crkvi u istom razdoblju, izdaje prvi mjesečnik, otvara bogoslovsko sjemenište u Repljevu i gradi nove crkve. Glede preustroja Katoličke crkve autor ističe događaj ponovne uspostave redovite katoličke uprave, osnivanje vjeronazornih školi, otvaranje šest novih sjemeništa (Travnik, Visoko, Široki Brijeg, Sarajevo) i visoke teološke škole u Sarajevu, poglavito zahvaljujući vrhbosanskom nadbiskupu Josipu Stadleru i franjevcima. Vukšić se ne priklanja ni franjevačkom viđenju BiH, niti biskupijskom viđenju. Uz postojanje nekih elemenata njihove »dvojnosti«, Vukšić se prema ovoj polarizaciji odnosi na način naglašavanja vrlina i uspjeha kod obaju »polova«. Njegovo osobno viđenje BiH i Hrvata u njoj nije pojedinačno, odsječeno, već cjelovito, objedinjavajuće.

U trećem poglavlju »Životna svakodnevnica i jedinstvo Crkava« autor istražuje svagdanji život pravoslavaca i katolika u BiH. Najveći broj vjernika, usprkos povremenim trzavicama poradi prozelitističkih djelovanja, nastavljao je živjeti uzajamnom snošljivošću - na odstojanju, saznajemo kako Stadler dobiva od pape Lava XII posebnu zadaću (*munus proprium*) pomirenja Crkava i promicanja jedinstva Crkava u BiH, prepuštajući mu pri tome biranje putova. U tom smjeru ide i Stadlerovo osnivanje časopisa *Balkan*, koji izlazi od 1896. do 1902., a koji je međucrkvenu problematiku komentirao u duhu ljubavi i

pomirenja. Stadler je nastojao i oko uvođenja glagoljaške liturgije u sve hrvatske biskupije. Glagoljanje bi jamačno pripomoglo ubrzanju suvremenoga nacionaliziranja Hrvata u BiH, ali je austro-ugarska uprava toj »pravovremeno« uočila i spriječila uvođenje glagoljaštva. Predlagao je i osnivanje središta za promicanje jedinstva Crkava sa sjedištem u »Hrvatskom zavodu svetoga Jeronima«. Međutim, sva ta djelovanja, uskog kruga ljudi, nisu rezultirala znatnijim ekumenskim posljedicama.

Drugi dio opisa katoličko-pravoslavne međuvjerske problematike na 116 stranica jest teološki. Kršćanski mislitelji u svojim teološkim promišljanjima i razmišljanjima bili su »uvjetovani« razinom teološke zanosti ovog razdoblja, ćirilometodijском ekleziologijom, te otvaranjem pape Lava XIII. prema nekatolićkim, istočnokršćanskim Crkvama i odnosima na Balkanu i u BiH.

U prvom poglavlju »Prava vjera i prava Crkva - gdje su?« razmišljanje o pravoj Crkvi i pravoj vjeri povezano je mišlju o jedinstvu Crkava, koja je misao bila jedna od prevladavajućih z apontifikata Lava XIII. Međutim, kod dviju teologija, na kraju 19. st., bilo je nezamislivo teološki izričito priznanje crkvenosti neke druge Crkve (kao dobrim dijelom kod nekih pravoslavnih crkava i danas). Priznanje pravoslavnosti istočnih Crkava (kroz vazda postojeće stvarno jedinstvo dviju Crkava u vjeri, a što su zastupali teolozi Anton Franki i đakovački biskup, te apostolski administrator Beogradske i Smederevske biskupije Josip Juraj Strossmaver) bilo je relativno široko prihvaćeno u Katoličkoj crkvi među Hrvatima. Kod katoličkih teologa u Hrvata bilo je snažno i tradicionalno usmjerenje (nositelj fra Ivan Marković) koje je zastupalo mišljenje kako istočne Crkve nisu prave Crkve. Kod pravoslavnih teologa je dominirao arhin'mandrit i kasniji vladika dalmatinski Nikodim Milaš. On nije priznavao Katoličku crkvu za pravu Crkvu, niti je smatrao kako ona isповijeda pravu vjeru. Takve Milaševe zamisli silno su utjecale na teologiju kod Srba.

U drugom poglavlju »Teološke i liturgijske razlike katolika i pravoslavaca« uočavamo kako su se poglavito katolički teolozi zanimali za teološke razlike podijeljenosti Crkve. Vukšić objašnjava teološke razlike glede obreda krštenja, beskvasnoga kruha, pričesti vjernika, epikleze, eshatoloških tema (ćistilište, oprosti, stanje duša umrlih pravednika), bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, *filioquea*, papinog prvenstva i papine nezabludivosti. Malobrojni teološki dorasli pravoslavni teolozi, poput Milaša, uvelike su ovisili o polemičkoj protestantskoj literaturi.

U trećem poglavlju »Razlozi podjele i mogućnosti ponovnoga sjedinjenja Crkava« autor naglašava važnost koju su katolički teolozi pridavali proučavanju problematike vezane uz pravoslavlje nastojeći otkriti: istinske razloge podjele Crkava; istinske zapreke koje su sprječavale sjedinjenja Crkava; najprikladnija sredstva u promicanju crkvena jedinstva. Razloge podjele Crkve katolički su teolozi nalazili poglavito u cezarizmu i bizantizmu Pravoslavne crkve, njezinu narodnom karakteru i jeziku, te u teološkim i obrednim razlikama, dok su pravoslavni teolozi isticali poglavito papu i latinske novosti kao smetnju. Kao bitnije zapreke na putu sjedinjenja navode se: vjerovanja o nemogućnosti sjedinjenja, civilna vlast pravoslavne hijerarhije, vjekovna šizma, nacionalni ponos i latinski misionari. Prema mišljenju hrvatskih ćirilometodijanaca (Strossmaver, Stadler, Franki) najprikladnija sredstva za promicanje crkvenoga jedinstva jesu molitva, ljubav prema odvojenoj braći, te jasno razlikovanje nacionalne od vjeronazorne pripadnosti. Ćirilo-metodijanci su smatrali kako se pravoslavci trebaju samo uvjeriti da im je vjera ista kao katolička, pa bi sjedinjenje bilo moguće. Strossmaver je bio sklon priznati Pravoslavnoj crkvi čak i nešto od crkvenosti.

Na kraju knjige nalazi se podrobna bibliografija kako neobjavljenih arhivskih izvora (kijih uporaba jest velika vrijednost ovoga prikaza), tako i objavljenih izvora, te popis općih i posebnih studija. Za žaljenje je što Vukšićeva knjiga ima samo kazalo imena, bez kazala pojmovna i kazala mjesta, kojih nedostatak umanjuje preglednost knjige.

Kao (prvo)vijenac u istraživanju i novom pristupu problematici međudnosa vjerskih zajednica katolika i pravoslavaca na bosansko-hercegovačkom prostoru u zadnjoj četvrtini 19. st., Vukšićev povijesno-teološki prikaz nadahnjuje otvarajući pritom nove vidike u promišljanju i istraživanju crkveno-društvenih odnosa. Posebice je značajno što autor nije nekakvom osjećajnošću ugrozio objektivnost znanstvenih prosudbi, te shodno tome nije završio u ideologiziranju i historizmu.

Mijo Igor Ostojić

*STJEPANANTOLJAK, Renesansa hrvatske historiografije. Dosa-
dašnje, sadašnje i buduće stanje. (Naša sloga; Pazin, 1996.) 119 str.*

Predmet istraživanja ove najnovije knjige dr. Stjepana Antoljaka je hrvatska historiografija dvadesetog stoljeća. Ovom se temom autor bavi cijeli život, a na neki način to je i svojevrsni nastavak poznate velike dvosveščane *Hrvatske historiografije do 1918.* (Zagreb, 1990.) (vidjeti prikaz u *Časopisu za suvremenu povijest* 24 (Zagreb, 1992.) str. 231-233). Za razliku od prethodnog djela ovo najnovije ima mnogo više polemičkih elemenata, jer je takva narav novijeg razdoblja kojim se ono bavi. Treba odmah upozoriti da Antoljakova knjiga nije povijesni pregled suvremene hrvatske historiografije, nego analitičko, teorijsko, polemičko i programatsko djelo koje se bavi finesama historiografskih promišljanja ulazeći u bit donedavnih diskusija i polemika. Danas, kada se objelodanjuju brojne knjige o najraznovrsnijim povijesnim temama, malo će tko naći vremena za probleme koji su bili aktualni pedesetih ili šezdesetih godina. Osim toga, posebno je dragocjeno kada o tim pitanjima pišu suvremenici koji pamte atmosferu.

U uvodnom dijelu dr. Stjepan Antoljak sažima razdoblje koje prethodi našem vremenu, promatrajući razvitak hrvatske historiografije od 15. do 20. stoljeća s posebnim težištem na odnosu znanosti i ideologije. Zapaža da se »... hrvatska srednjovjekovna historiografija sastoji od niza povijesnih izvora raznolike vrijednosti, povezanih s kronikama i ljetopisima bez neke jače ideološke svrhe«, dok »novovjeko razdoblje humanizma i renesanse prenosi nam iz europskog kulturnog - političkog Zapada svoje ideološke koncepcije i u hrvatsku historiografiju od 15. st. dalje«. Drugi veliki problem hrvatske historiografije javlja se u razdoblju ilirizma, kada se »politika ispremiješala s poviješću, pretežno rodoljubnog karaktera, koja upravo zbog toga nije mogla dobiti u društvu ulogu prave znanosti«. Tako je i Eugen Kvaternik nešto kasnije svoje netiskano djelo *Povijest Hrvata* smatrao »političkim putokazom naroda«. Dr. Antoljak zapaža daje tek Franjo Rački »shvatio historiografiju kao znanost i sredstvo za postizanje određenih ideoloških ciljeva, ne krnjeći znanstveni karakter svog djela«.

Na temelju dubokog poznavanja svih povijesnih pisaca dr. Stjepan Antoljak je slobodan meritorno prema značenju rangirati i najveća imena hrvatske historiografije i u tom smislu napisati: »Od godine 1900. do 1914. historiografija u Hrvatskoj nema povjesničara poput Ljubica, Račkoga ili Lopašića nego pati izvjesno vrijeme od diletantizma raznih političara, publicista, novinara, pa čak i nastavnika pojedinih škola. Pa ipak tu se ističu tri naša povjesničara koji nisu doduše zasjenili ni dostigli jednog Račkoga, ali su dali zapažene doprinose hrvatskoj povijesti i hrvatskoj historiografiji.« Ta su trojica, po Antoljaku, Ivan Tkalčić, Natko Nodilo i Tade Smičiklas.

Autor se pobliže bavi nevoljama na koje je hrvatska historiografija naišla u 20. stoljeću, o čemu piše: »Upravo kada se hrvatska historiografija imala uzdići do onoga stupnja razvoja koji bi se izjednačio u potpunosti s historiografijom drugih evropskih slavenskih i neslavenskih naroda, zadesilo ju je nekoliko svjetskih kataklizmi. To su bili u prvom redu I. i II. svjetski rat sa svim njihovim posljedicama, od kojih je bilo najkrucijalnije razdoblje od 1945. do kraja 80—tih godina 20. stoljeća.« Autor se posebno zadržava na ideologizaciji povijesti provodene od komunističke partije, koja je sve htjela podrediti marksističkoj doktrini. Pojedini su autori toliko marginalizirali srednjovjekovnu povijest hrvatskog naroda daje ona zamalo nestala. Dr. Antoljak ovo dokumentira stotinama citata: mnoštvom partijskih smjernica, koje jasno određuju kakva mora biti povijest, istupanjima pojedinih partijskih ideologa i sveučilišnih predavača, zatim izvaticima iz znanstvenih skupova i novinskih polemika. Pribilježio je i riječi utjecajnoga književnika i urednika *Enciklopedije Jugoslavije* (sic!) Miroslava Krleža koji u hrvatskom srednjem vijeku ne vidi ništa pozitivno: »... čitav naš Srednji vijek golema je kosturnica, nepregledno groblje likova i događaja, koji su se svi izdimili kao potpuno zaboravljene i nepoznate epizode...«, a na drugome mjestu još češće: kako se nitko »od naših historika nije sjetio da nam prikaže naš boljarski srednji vijek takvim, kakav je on doista i bio: kriminalna i hajdučka mješavina feudalne anarhije, sa veoma slabom socijalnom podlogom, bez gradova, bez prometa, i bez ikakve solidnije organizirane ekonomske baze«. Ovakve pristrane netočnosti glasovitog pisca trebale bi potaknuti današnje povjesničare da ustraju još više u iznošenju istine o starom razdoblju hrvatske prošlosti i kulturnim vrijednostima hrvatskog duha koje nisu za podcjenjivanje.

Možda je najzorniji, iako ne i najžešći, primjer sporova oko ideologizacije i deideologizacije hrvatske historiografije u socijalističkom razdoblju sadržan u dva sljedeća izvataka koji najkonzekventnije odražavaju te dvije međusobno suprotstavljene teze. Pišući o jugoslavenskoj historiografiji, Mirjana Gross godine 1976. ističe da ona (historiografija) ne može stati po strani od velikih previranja u svijetu »ne želi li izgubiti i ovu skromnu društvenu funkciju koju ima danas i beznadno zaostati iza drugih evropskih historiografija. I jugoslavenski historičari morali bi se odlučnije okrenuti prema marksistički shvaćenoj strukturalnoj historiji, tj. prema istraživanju društvenih struktura u razvoju.« S druge pak strane, Jaroslav Šidak godine 1977. izričito traži da »historijska znanost, treba po svojim djelatnicima uzmoći snage i očuvati svoj integritet i mogućnost razvoja pred naletom ideoloških shematizacija«. Dr. Antoljak je svoje teze dokumentirao stotinama citata preuzetih iz polemičkih rasprava objavljenih u znanstvenim glasilima, dnevnom i periodičnom tisku te izgovorenih na znanstvenim skupovima. Značajan je osvrt na osamdesete godine (str. 38-46) u kojima kulminira sukob znanstvenika i političara. U tom je smislu bila vrlo burna godina 1983., dok je 1984. prošla gotovo nezapaženo. Rasprave se ponovno intenziviraju godine 1985. Autor posebno razmatra zaostajanje hrvatske historiografije za historografskom razinom dosegnutom u svijetu. Prikupio je i za to cijeli niz izjava hrvatskih povjesničara socijalističkog razdoblja.

U svojem promišljanju sadašnjeg i budućeg stanja hrvatske historiografije i njezinih zadaća dr. Antoljak ističe daje potrebno provesti reviziju rezultata u pojedinostima i cjelini na području čitave hrvatske povijesti od najstarijih vremena do danas jer nam falsifikati i mistifikacije nisu potrebni. Nadalje, zahtijeva prodor hrvatske historiografije u evropsku znanost te nabraja što sve smatra prioritarnim. Tako navodi zasebne grane povijesti koje treba obraditi detaljno u mnogo svezaka i odmah ih prevesti na svjetske jezike. To su u prvom redu vojna, zatim diplomatska, pomorska, pravna i crkvena povijest, dok bi gospodarsku, kojoj se ranije zbog ideoloških razloga pridavalo puno važnosti i u čijem su pisanju hrvatski povjesničari imali zapaženi udio, trebalo temeljito preraditi, jer je dosadašnja »rađena na osnovi prozirnih razloga i potreba«. Dr. Antoljak podsjeća da se ne smije zabo-

raviti ni povijest novinarstva, koju je do sada obrađivalo nekoliko pisaca među kojima se ističu Josip Horvat i Rudolf Maixner.

Jednako tako i povijest Bosne i Hercegovine trebalo bi temeljito napisati, iako su se toga posla u zadnje vrijeme latili brojni autori koje dr. Antoljak poimence navodi. Kao posebno važne teme povijesti Bosne i Hercegovine autor izdvaja: bosansko-hercegovačku historiografiju do danas, *Codex Bosnensis et Hercegoviniensis*, migracije u Bosni i Hercegovini, islamizaciju, patarensku historiografiju, bibliografiju o Bosni i Hercegovini itd. Autor koristi priliku da upozori, kako iz historiografije treba ukloniti naziv »bogumili« i zamjeniti ga s »patareni«. Dr. Antoljak spominje još pitanja u svezi s »*dominium mariš Adriaticis*«, pravoslavnom crkvom, Vlasima, historijskom topografijom i toponomastikom Hrvatske kao i brojne druge teme koje bi valjalo istražiti i objaviti (naročito str. 59-90), a kojih ima toliko da ih ovdje ne možemo sve ni navesti.

Na stranicama Antoljakove knjige još su mnogi tekući problemi historiografije, aktualni podaci o nekim najnovijim izdanjima i u tisak predanim rukopisima raznih istraživača, zanimljivi i korisni prijedlozi i inicijative, ideje za leksikografska izdanja i brojne druge teme. Upoznaje nas s mnogim zanimljivim činjenicama. Tako je jedan umirovljeni pukovnik (autor mu ne navodi ime) sastavio neku vrst hrvatske vojne povijesti, koju je predao Vojnohistorijskom institutu u Beogradu, ali ona nije nikada objavljena, ali su u izdanju istog instituta tiskane ratne povijesti Makedonaca i Albanaca. U knjizi se spominje oko 200 osobnih imena, pretežito hrvatskih povjesničara, a postoji i kazalo.

Nakon obnove hrvatske države autor promatra suvremenu hrvatsku historiografiju i njezinu budućnost u bitno novoj situaciji u kojoj očekuje pravi procvat odnosno renesansu. Zato mu je i knjiga tako naslovljena.

Dr. Stjepan Antoljak ustaje ne samo protiv ideologizacije, nego i politizacije povijesti. Vrlo oštro kritizira stanje historiografije u cijelom svijetu, gdje je »zavladala laž«, dok za hrvatsku povijest izričito kaže »da ne smije biti *ancilla politicae*«. Za povjesničare tvrdi da ih u Hrvatskoj ima vrlo malo »čistih«, te da ne smiju biti političari.

Analizirajući nastavu povijesti u školama nakon 1945. dr. Stjepan Antoljak konstatira daje nacionalna povijest bila podcjenjivana, krnjena ili čak suspendirana. Ipak se, 1971. pojačava zamisao o pisanju sinteze hrvatske povijesti. Dr. Antoljak ističe da je Miroslav Brandt bio jedan od rijetkih autora koji su se pokušali izvući iz marksističkoga kruga (1980.). I na kraju dr. Antoljak upozorava da u pisanju povijesti treba naći sredinu i mjeru glede prepričavanja pojedinih povijesnih događaja, prekinuti s balkanskom praksom po kojoj povijest nije znanost i daje može svatko predavati, osloboditi se i pretjeranog nacionalizma, kao i one vrste historijske publicistike koja za svoje ponekad netočne stavove i tvrdnje »posuđuje« tuđe podatke ne citirajući autora koji ih je razradio.

U svom znanstvenom credu dr. Antoljak slijedi Ferdu Šišića koji kaže da »historija može jedino da bude istinita ili lažna«, a ne jednog Anatolea Francea, po kojemu je povijest pisano prikazivanje minulih događaja, te da povjesničar prosuđuje proizvoljno događaje po svom ukusu, čudi i poimanjima, ukratko, kao umjetnik. Isto tako, ne slaže se ni s »poznatim novinarom, ali samozvanim povjesničarom« Josipom Horvatom, koji je napisao (1944.) da je »historija posve jalova znanost, te nikog ništa ne uči«, niti s Miroslavom Krležom, po kojemu je povijest »više bludnica nego učiteljica«, ni s kontroverznim Vladimirom Dedijerom, koji prihvaća Gramscijevu tezu po kojoj se »istorija ne može prepustiti samo profesionalcima«. Inače, odbojan stav prema povijesti imah su i mnogi drugi naši i strani književnici, filozofi i političari, pa je zato jako važno pobijati takva mišljenja.

Svaka knjiga dr. Stjepana Antoljaka uvijek se čita s velikim zanimanjem jer uvaženi autor u svakom znanstvenom pitanju kojeg se primi doseže najviše domete. To vrijedi podjednako za *Pregled hrvatske povijesti* (1943. i 1994.), *Hrvatsku historiografiju do 1918.* (1990.), *Pomoćne povijesne znanosti* (1966., 1971., 1972., 1982.), a isto tako i ovu polemičku i pro-

gramatsku temu. U nevelikoj knjižici rečeno je sve što je bitno, ideje su iznesene sažeto, jasno i odlično argumentirane. Govoreći o budućim zadaćama povijesne znanosti, autor, koji i sam spada u tvorce hrvatske historiografije, ima svoju osobnu cjelovitu koncepciju i viziju planiranog razvitka nacionalne povijesti i njezine izdavačke djelatnosti. U tom je poglavju enciklopedijski pregled problema i njihovo vrlo duboko razumijevanje. Planiranje i usmjeravanje istraživanja inače su zadaci čitavih instituta i ministarstava. Kroz cijelu se knjigu neprestano upozorava na neophodnost izrade sinteze hrvatske povijesti, a glavna je misao da »u hrvatskoj historiografiji treba zavesti red«. To je zapravo i bila namjera objave ove Antoljakove studije. Nadamo se da će autor nastaviti analizu iste teme te uskoro iznijeti i mnoge druge neobjavljene činjenice.

Andrej Čebotarev

*ANDRIJA DUDIĆ - HRVATSKI I MAĐARSKI HUMANIST
(NOVA ISTRAŽIVANJA)*

Prikaz znanstvenog kolokvija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 22. ožujka 1996., u organizaciji: Katedre za hungarologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Instituta za književnost Mađarske akademije znanosti.

Malo je nedostajalo da Andrija Dudić, novoimenovani biskup u Pečuhu, ostane pored Nikole Zrinskoga u Sigetu očekujući dolazak turske vojske 1566. god. Da se to zaista i dogodilo, on bi bio samo jedan od palih heroja u obrani *Antemuralis Christianitatis*, koji bi takvom svojom junačkom smrću simbolizirao duboku privrženost zajedničkoj borbi europskih intelektualaca i rimske crkve, koja je ojačana i obnovljena poslije Tridentskog sabora. No, nije se tako dogodilo. Dudić se spasio herojske smrti zahvaljujući ljubavi i sudbini i ostavio nam je za otkriti i objasniti još mnogo ideja i predanja umjesto tek uobičajenog poštovanja spram kršćanskog mučenika.

Povijest je kratka. Osmogodišnje siroče Jeronima Dudića, hrvatskog plemića i savjetnika Ferdinanda I. paloga pod Budom u borbi protiv Turaka 1541. god., usvojio je njegov ujak Agostino Sbardellato, biskup u Vacu, koji mu je osigurao visoko obrazovanje poslavši ga u prestižne škole u Wroclawu i Paviji. Njegova humanistička naobrazba završava na Sveučilištu u Padovi, tradicionalnoj »radionici« hrvatskih intelektualaca epohe, onih poput Antuna Vrančića, Jurja Draškovića i ostalih. Pedesetih godina putuje Dudić cijelom Europom (stiže sve do Londona) prateći kardinala Reginalda Polea koji u Dudiću odmah otkriva kvalitete budućeg znanstvenika i diplomata. Godine 1561. Dudić je imenovan biskupom u Kninu, gdje međutim nikad ne stiže zbog turske okupacije, ali visoki ugled otvara mu put za sljedeće imenovanje, te Dudić postaje crkveni diplomat. Od svibnja 1562. do lipnja 1563 on predstavlja hrvatsko i mađarsko svećenstvo na trećem i posljednjem zasjedanju Tridentskog sabora, u društvu s Jurjem Draškovićem, tadašnjim biskupom iz Pečuha. Za vrijeme koncila on održava pet čuvenih govora u najsajnijem ciceronskom stilu, u duhu erasmijanske tradicije. Tim govorima on osvaja simpatije eruditskog svijeta,

no istodobno izaziva sumnju kod pripadnika »tvrde linije« zbog svoga stava punog razumijevanja prema problemu celibata i pričesti. Od ljeta 1563. njegovi ga protivnici udaljuju i šalju u Beč kao posrednika između predsjedništva koncila i habsburškog dvora.

No Dudić ne popušta: 1563. god. nasljeđuje Draškovića u biskupiji Pečuha, a u ožujku 1565. poslanje u Poljsku kao *internuntius* cara Maksimilijana II. da bi posredovavši izgladio spor zbog nerazumijevanja između poljskog kralja Zygmunta Augusta i njegove žene Katarine Habsburške. No njegov mandat propada: kraljica napušta zemlju, a Dudić se potom vraća u Mađarsku, gdje, kako je Pečuh već pod Turcima, kreće u Siget, novo središte biskupije *Quinque Ecclesiarum*. No, onaj koji odlazi nije više onaj isti koji se vraća. Uvaženi humanist i priznati čovjek Crkve u međuvremenu se blisko vezao uz Reginu Straszowsku, poljsku plemkinju, pratilju Katarine. Nakon kratkog razmišljanja, a zahvaljujući i izboru novog pape Pija V, predstavnika crkvene strogoće koji zatvara vrata svakoj mogućoj toleranciji, Dudić se odlučuje na presudni korak: abdicira i odbacuje crkvena zaduženja i pred samu opsadu napušta svoju biskupiju, kreće u Krakov i uzima za ženu izabranicu svoga srca.

O takvom svom koraku i njegovim okolnostima obavještava cara u poznatom pismu koje caru stiže 28. travnja 1567. Skandal je golem: »*Dominus Sbardellatus*« je ekskomuniciran i veći dio svećenstva okreće se protiv Dudića, uključujući i njegova nekadašnjeg prijatelja Jurja Draškovića, tada već zagrebačkog biskupa i uskoro Banusa Croatiae, koji se u međuvremenu priklonio novoj liniji Svete Stolice i tako postao predstavnik krajnje isključivosti prema »hereticima«. Malo je onih koji ne iskazuju neprijateljstvo prema Dudiću: jedan od rijetkih je egerski biskup, sunarodnjak Antun Vrančić, a drugi je, na sreću Dudićevu, sam car Maksimilijan koji ga sedamdesetih godina zadužuje da ustoliči habsburšku stranku radi osvajanja poljskog prijestolja. Međutim, Dudić ni u tome ne uspijeva (među ostalim i zato što ne prozire lukavo pretvaranje biskupa Ferencza Forgacha, koji dok »otkriva« Dudiću svoju namjeru povratka u stranku Habsburgovaca, zapravo priprema teren za izbor Ištvana Bathoryja, princa transilvanijskog). Godine 1576., nakon smrti Maksimilijana, njegove usluge smatraju se suvišnima: novi car Rudolf nema potrebu za neuspješnim diplomatom, a Bathory, zakonski kralj zemlje već je na vratima Krakova. Ne pomaže mu ni činjenica da je njegova druga žena Elzbieta Zborowska-Galinska (koju je oženio 1574., nedugo nakon smrti Regine) iz štovane opozicijske plemenitaške obitelji (Piotr Zborowski, krakovski vojvoda, vjeran je Bathoryju). Dudić je prisiljen napustiti dvor: povlači se u Wroclaw, a posljednje godine svog života posvećuje znanosti i literaturi.

U znanosti i literaturi Dudić se nikada nije razočarao. Još u vrijeme burnih godina njegove diplomatske i crkvene karijere, najveći dio svojih snaga usmjerio je na humanistički rad. Bavio se historiografijom (preveo je na latinski traktat Dionysiosa Halicarnassosa o povijesti Tukididesa), medicinom (u svojim *Epistulae medicinales* izlaže svoju metodu temeljenu na znanstvenoj i eksperimentalnoj dijagnozi), filozofijom i astronomijom (jedno od njegovih najpoznatijih djela je traktat *De cometarum significatione*). Nakon njegove ekskomunikacije, iskusio je i nove teološke doktrine (od kalvinista prešao je na antitrinitarizam i na kraju na evangeličku vjeru). Ali najvažnije što nam Dudić ostavlja je njegova korespondencija. Dopisivao se s gotovo svim istaknutim eruditima svoga doba, od Alciatija do Zsambokyja (Sambucus), od Vergerija do Justusa Lipsiusa. Upravo se na tom području otkriva njegov »diplomatski« talent: za organizaciju *respublicae litterariae*. Njegova žustra aktivnost pisanja pisama prestaje tek njegovim smrću, 1589. godine.

Nakon svega toga možda nas ne iznenađuje da se, osim objavljivanja njegovih teoloških oracija i nekoliko humanističkih pisama i traktata napisanih čistim ciceronskim latinskim, u stoljećima koja slijede Dudićem nije pretjerano bavilo. Njegove ideje o slobodi savjesti, o vjeri, o toleranciji, bile su preopasne, njegove sumnje i njegova patnja premoderni, a njegov *curriculum* i ličnost previše skandalozni da bi bili cijenjeni u atmosferi proteroforne i apsolutizma. U 19. stoljeću Dudić je bio još uvijek neprimjeren da bi ušao u

pantheon dotičnih nacionalnih kultura. Da bi bio Hrvat bio je previše kozmopolit (rođen u Budi, gotovo nikad nije bio u Hrvatskoj, a zbog poznatih okolnosti nikad nije mogao posjetiti svoju biskupiju u Kninu). Da bi bio Mađar bio je previše Hrvat (štoviše, nije predugo boravio ni u Mađarskoj, a da ne govorimo o njegovom »bijegu od mučeništva« zbog kojega već ne bi bio drag Mađarima). A da bi bio Poljak? Netko tko se borio na strani Habsburgovaca protiv »nacionalnog« kralja Bãthoryja? Netko tko je pisao o Poljacima kao o narodu koji je djetinjast, nemiran, nedosljedan i nerealan, nikad u miru sam sa sobom i uvijek u dugovima do grla, toliko da ih je dovoljno potkupiti da ih se pridobije? Pa sve to iz usta jednog protestanta? Bolje o tome i ne misliti! Trebalo je čekati naše stoljeće i drukčiju kulturnu klimu da bi se mogla napisati prva monografija o Andriji Dudiću (magistralno djelo P. Costila, *André Dudith, humaniste hongrois 1533-1589*, Paris, 1935) i da bi ugledali svjetlo dana ostali važni prilozi o njegovu životu i znanstvenom djelovanju (J. Faludi, G. Coloman, V. Bazalo, S. Jurić), koji su kasnije upotpunjeni važnim studijama Z. Puratića (*Hrvatski humanist Andrija Dudić*, u: *Mogućnosti*, 1991., 724-736) i Š. Jurića (u: *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Zagreb, 1993., ad voćem). Ovaj posljednji također je skupio i ocijenio rezultate prijašnjih istraživanja i naglasio najveći problem napretka novih istraživanja: »Njegova bogata korespondencija i mnoga djela nalaze se još neobjavljeni u europskim arhivima i knjižnicama.«

Naš kolokvij proizlazi iz te spoznaje i još jednom nas povezuje sa Zrinskimima. Dana 18. studenoga 1994., prilikom otkrivanja spomenika Nikoli Zrinskom u Čakovcu, susreli su se hrvatski i mađarski znanstvenici koji su predstavljali dvije akademije. Tamo je rođena ideja da se organizira u susretu s temom onih povijesnih ličnosti koji povezuju dvije zemlje. Izbor je pao na Andriju Dudića, jer su u zadnje vrijeme nova istraživanja o njemu bila vrlo plodna (npr. katalog Dudićeve biblioteke koji je uredio dr. József Jankovics, i prvi volumeni Dudićeve korespondencije koje su uredili zajedno mađarski i poljski povjesničari)¹. Na inicijativu gospodina Ive Padovana (potpredsjednika HAZU) i gospodina Józsefa Jankovicsa (direktora Centra za humanistička istraživanja Mađarske akademije znanosti i glavnog tajnika Mađarskoga međunarodnog filološkog društva) prošlog ljeta organizaciji se pridružila i gospođa dr. Milka Jauk-Pinhak, prodekan Filozofskog fakulteta u Zagrebu, čijom se pomoći i upornošću ideja pretvorila u čin: održavanje workshopa, izmjena informacija i iskustava u sklopu prijateljskoga kolokvija koji dokazuje da *inter arma non sileni Musae (ili da budemo što vjerniji Dudićevu duhu: In galea Martis nidumfecere columbae...)*.

Susret znanstvenika održao se u Vijećnici Fakulteta, 22. ožujka 1996. Otvorio gaje dekan Fakulteta dr. Stipe Botica, a vodila ga je gospođa dr. Milka Jauk-Pinhak, koja je u svom uvodnom govoru ponovila tijek same organizacije i naglasila važnost takve manifestacije za razvoj nove Katedre za hungarologiju, osnovane u okviru studija orijentalistike. Mađarski ambasador u Zagrebu, Njegova Ekselencija Zsolt Szalay, naglasio je značenje susreta za kulturne odnose dviju zemalja, dok je akademik gospodin Ivo Padovan kazao da je »fenomen Dudić« u njegovo vrijeme zbog ideološkog stajališta bio neugodan, danas, baš zbog svoga nemirnoga karaktera, zbog svoga »kozmpolitizma« i zbog svoga burnog života, može biti dodirna točka dvaju različitih jezika, kultura i naroda.

Referati predstavljeni na kolokvij u otkrili su dva područja aktivnosti, dva »lica« Andrije Dudića, ono humanističkog erudita i ono diplomata pokazujući kako su čak i putovi i metode znanstvenog istraživanja čvrsto određeni samim predmetom istraživanja. Prvi način pristupa predstavljen je prilogom profesora Tibora Szepessya (Filozofski fakultet u

¹ *Dudith Andras konyvtara* (Biblioteka Andrije Dudica), ur. J. Jankovics, Szeged, 1993; Andreas DUDITHIUS, *Wae, Pars I*, ed. T. Szepessy et S. Kovacs, Budapest, 1992; *Pars II*, ed. L. Szcuczki et T. Szepessy, Budapest, 1995 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, »Series Nova«, red. C. Pajorin et L. Szorenyi).

Budimpešti). Kolokvij (*Probleme der Dudith-Ausgabe*) je dao presjek rada na kritičkom izdanju Dudićeve korespondencije, počevši od članka u kojem je profesor Lech Szczucki naglasio namjeru da taj materijal objavi (*»Prace nad edycja korespondencji Andrzea Dudy-cza«, u: »Odrodzenie iReformacja u Polsce«, 1975,227-229*). Nakon duge pripreme, koju su vodili prof. Szczucki i prof. Tibor Klaniczay (bivši ravnatelj Instituta za književnosti Mađarske akademije znanosti) prvi svezak je izašao 1994., a drugi početkom ove godine. Po planu, trebalo bi izaći još šest svezaka u zajedničkom izdanju pod pokroviteljstvom Poljske i Mađarske akademije do kraja stoljeća. Dosad objavljen posao već ukazuje na određene zaključke na polju filologije. Prof. Szepessy je pokazao kako se analizira korespondencija s nejasnim atribucijama, poput jednog dosad nepoznatoga Dudićevog dijaloga.

Dr. József Jankovics (*Reflections on Andreas Dudith's Library*) prikazao je i objasnio korišćene Dudićeve biblioteke. Po broju svezaka (do 4.000 primjeraka) i njihova sadržaja dolazi do izražaja ne samo kulturni *hinterland* velikog znanstvenika već i način komuniciranja humanista epohe i čitava mreža razmjene knjiga i rukopisa, načini nabave i prodaje knjiga, značaj književnosti i uopće kulture u tom dijelu Europe. U Dudićevu slučaju radi se o srednje velikoj biblioteci (ako se ona usporedi s kolekcijama velikih monarka čije su biblioteke sadržavale više od 10.000 primjeraka), no stoji rame uz rame aristokratskim bibliotekama epohe koje obično nisu prelazile više od 3.000 primjeraka. (Za usporedbu: poznata Zrinjska biblioteka ne doseže 700 primjeraka premda je u nekim područjima izuzetno bogata.) To je važan podatak, posebice ako uzmemo u obzir činjenicu daje Dudić, u nedostatku materijalne potpore, nabavljao veći dio svojih knjiga razmjenom ili poklonima. Što se tiče vrijednosti biblioteke, ona je jedna od najkvalitetnijih u Europi, što otkriva široko Dudićevo obrazovanje. Osim »obvezatnog« materijala (teologija, filozofija, povijest, pravo, klasični autori) biblioteka je sadržavala važan broj knjiga iz područja matematike, astronomije i medicine. No i broj knjiga koji pripada tzv. beletristici zaslužuje pozornost, pa je zanimljivo navesti i »krimič« o nestanku biblioteke u raznim europskim gradovima (Stockholm, Uppsala, Dresden, Leiden, Paris, Rim, i dr.).

Drugi dio referata prikazao je Dudića kroz njegovo političko i diplomatsko djelovanje. Dr. Pal Acs (Institut za književnosti Mađarske akademije) složio je mozaik veze Dudića s njegovim turskim šogorom (*Dudith's distant Turkish brother in-law*). Riječ je o dragomanu Ibrahim alias Joachim Strass, stricu Regine Straszowske, koji je kao *summus interpret* služio u Istanbulu od 1551. do 1570., a koji je pratio Sulejamana u opsadi Sigeta 1566. god. Izvori ga nazivaju i *miitferraga*, tj. onaj koji nije običan prevodilac, nego visoki funkcionar turske administracije, koji je više puta bio i u diplomatskim misijama. (Npr. Ibrahim je predstavljao sultana prilikom krunjenja Maksimilijana u Frankfurtu 1562.) Dr. Acs je naglasio nejasnu ulogu dvojice »šogora« (obojica su kupovala i prodavala informacije): Dudić je često imao informacije iz Istanbula prije samoga poljskoga kralja, zahvaljujući rodbinskim vezama, pa je tako uvijek imao primat uručiti ih samome caru. No takve činjenice zbuduju tek danas: u tadašnje doba takvo ponašanje ne dovodi u pitanje lojalnost centrima vlasti. Kupovanje obavijesti načinje preživljanja diplomata, a to dokazuje i činjenica da Dudić nikada nije skrivao svoje »turske« veze.

Dr. Darko Novaković (Filozofski fakultet u Zagrebu) razradio je složeniji problem: bavio se moralnim, religioznim i političkim promjenama osvrćući se na trojicu važnih intelektualaca (*Antun Vrančić, Juraj Draskovic, Andrija Dudić - Interlocutors in the XVIth Century Dialogues 'De amicitia' and 'De Officiis'*). Povlačeći usporedbe njihovih *curriculum*a (koje su brojne, počevši od zajedničke nacionalnosti i crkvenih zaduženja do smrti u inozemstvu), upotpunjujući praznine u njihovim biografijama na temelju njihove privatne korespondencije putem izvanredne analize postojećih činjenica, dokazao je da su barem Vrančić i Draskovic (a možda i ostali) znali za Dudićevu »*liaison*« još prije negoli je on sam napisao ono slavno pismo datirano 28. travnja 1567. Proučavajući reakcije Vrančića i Draškovića na skandal, dolazimo do jedne gotovo prave tipologije ponašanja toga doba u

kojoj Dudić predstavlja kozmopolita, borca za ljudska prava, predstavnika *vitae contemplativae*, dok je Drašković nosilac žestoka hrvatskog nacionalizma, vjerske i moralne rigoznosti, i *vitae activae* u skladu sa vrijednostima epohe. Između dviju krajnosti nalazi se Antun Vrančić, koji, slijedeći Senekin pragmatizam (*aliter loqueris, aliter vivis*) više naginje toleranciji nego obratno, koji je bio prilagodljiv političar i uvijek spreman na kompromise s vlastitom savješću. Pa ipak, zaključuje autor, »bez poante, recimo na kraju da je baš Vrančić bio onaj kojem su crkva i država iskazale najvišu čast«.

Tipologija možda nije u cijelosti istinita, barem ne u ovom doslovnom obliku: Drašković je bio pragmatičar poput Vrančića, a smrt gaje snašla na putu za Rim, kamo je krenuo zahvaliti Papi na imenovanju za kardinala; Dudić nije izabrao »vitu contemplativu«, već je na to bio prisiljen, dok je Vrančić umro prije no što se morao odlučiti na izbor. Premda je takva tipologija privlačna i upućuje na duboku analizu problema, teško je ne pasti pod utjecaj vremena u kojem živimo.

Predavanje dr. Andrása Szabóa (Institut za književnosti Mađarske akademije) bilo je u tom smislu otvorenije, bez aluzija. Skupivši filološka otkrića radeći na objavljivanju trećeg sveska Dudićeve korespondencije, dr. Szabó bavio se proučavanjem događaja u značajnoj godini Dudićeva života i poljske povijesti (*Humanist oder Diplomat? Die politische Tätigkeit von Andreas Dudith im Jahre 1574*), proširivši analizu sve do 1576., godine, kada se Dudić povukao s političke scene. Na kraju političke analize postavio je otvoreno pitanje, možda najinteresantnije koje se danas može postaviti u vezi s Dudićem: »Radi se o dilemi s kojom su se poslije 1989. morali suočiti mnogi srednjoeuropski intelektualci: može li humanist postati političar ili ne? Naša novija istraživanja jasno su pokazala da samo znanstvenici 'drugoga reda' uspijevaju napraviti 'skok naprijed', a i oni pod uvjetom da prestanu razmišljati poput 'običnog' intelektualca.« Kako bilo, Dudić, jedan od prvih europskih humanista epohe, nije u tome uspio. Kao što u tome nisu uspjeli ni Ferenc Forgách, ni poznati francuski humanist Hubertus Languetus. Prvi, na vrhu svojih diplomatskih uspjeha 1576. okrenuo je leđa prljavom svijetu politike i povukao se u Padovu da bi ispuhao svu svoju mržnju i razočaranje u svoje suvremenike u djelu *Commentarius de rebus Ungaricis*. Karijera drugoga nasukala se na intrigama njegovih neprijatelja sa saksonskog dvora, također 1576. Oba slučaja, po autoru, trebala bi potvrditi činjenicu kako »pravi« intelektualac (tj. ljubitelj humanističkih znanosti) nikad ne može postati »pravi« političar (tj. simulant, lažljivac i prefriganac).

Zaključci dr. Szabóa čine se još uvjerljivijima od onih iz prethodnog referata, no imaju manju težinu. Činjenica je, da se ne radi o čvrstom pravilu koje vrijedi zauvijek. Radi se više o povijesnom fenomenu. U drugoj polovici XVI. stoljeća mijenja se karakter, rječnik i sadržaj političkoga govora. Vlast dolazi na svoje, izražava se kroz jedan tip »discursus politicus« dosad neizražen koji se tu i tamo, samo povremeno navješćuje i prije Machiavelija, a svoju prvu teoretsku formulaciju nalazi u *djelu II Principe* fiorentinskog Tajnika, a provlači se kroz cijelo stoljeće. Približava se trenutak trijumfa *ragione distato*. Istodobno mijenja se i značenje termina »politika« i umjesto onog »poštena i pravna država u ime zajedničkog dobra« u aristotelovskom i ciceronskom smislu, sve se češće uz »politiku« vežu termini kao što su prijevara, nasilje, simulacija, disimulacija, upotreba religije kao *instrumentum regni*. Taj posljednji fenomen (tj. ne mijenja se samo *discursus politicus*, već i način izražavanja o politici) rezultat je jednog važnog procesa kojeg dokumentiraju npr. Castiglioneov *II Cortegiano* i *Guicciardinijevi Ricordi politici e civili*, te Tassov dijalog *Deila Nobiltà*, i dr. Humanist, intelektualac gubi svoj društveni i politički prestiž, te je tako prisiljen birati između kontemplativnog života i profesionalne karijere u državnog administraciji. On mora zauvijek zaboraviti svoje osjećaje, svoj moralni i »stilistički« skrupul, mora naučiti novi jezik apsolutne vlasti, inače će se utopiti u oluji *ragione di stato*.

Upravo je to bio slučaj s Dudićem. Datum njegove smrti, 1589., i simboličan datum: iste godine svjetlo dana ugledalo je maestralno djelo Giovannija Boteroa *Deila Ragion di*

Stato; a zatim slijedi još cijelo jedno desetljeće, pa nam stiže Fortinbras. No kada će već otići?

Sndor Bene